

"PARTIZANSKA POKRAJINA": PARTIZANSKI SPOMENIKI IN KOMEMORIRANJE PARTIZANOV NA TRŽAŠKEM

Borut KLABJAN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Študija se ukvarja s partizanskimi spomeniki in povezanimi komemoracijskimi praksami po drugi svetovni vojni na Tržaškem. Opira se zlasti na ustna pričevanja, časopise in priložnostne publikacije, ki so izšle ob prilikah postavitve spomenikov ali, bolj pogosto, ob obletnicah postavitve le-teh. Analiza je razdeljena na dva vsebinsko-časovna sklopa: prvi, od obdobja po vojni do leta 1948, in drugi, od šestdesetih let 20. stoletja do razpada Jugoslavije. V obeh delih se študija posveča značilnostim spominskih obeležij in komemoracijskih praks ter si postavlja kot cilj spremljati, kako so se nekateri mehanizmi pojavljali in se odražali na območju italijansko-jugoslovanske meje.

Prek obravnave spomenikov namerava pričujoča študija dodati delež h kompleksnosti doživljanja druge polovice dvajsetega stoletja na Tržaškem. Na tak način želi prispevati segment k razumevanju komemoracijskih dinamik v večnacionalnih družbah mejnega prostora in hkrati opozoriti na ključni pomen, ki ga lahko ima periferija pri oblikovanju identitete centra.

Ključne besede: partizanski spomeniki, komemoracije, druga svetovna vojna, Trst, politike spomina

"IL PAESAGGIO PARTIGIANO": MONUMENTI PARTIGIANI E COMMEMORAZIONI PARTIGIANE NEL TRIESTINO

SINTESI

Lo studio analizza i monumenti partigiani e le pratiche commemorative ad essi collegate dopo la seconda guerra mondiale nel territorio triestino. La ricerca si basa soprattutto su testimonianze orali, sulla stampa dell'epoca e su pubblicazioni edite in occasione dell'erezione di vari monumenti oppure, più spesso, in occasione di celebrazioni di anniversari degli stessi monumenti. L'analisi è divisa in due periodi: il primo si concentra sul periodo dopo la guerra fino al 1948, mentre il secondo, prende in considerazione l'epoca che va dagli anni '60 del XX secolo alla dissoluzione della Jugoslavia. In ambedue i periodi, l'attenzione è dedicata principalmente alle caratteristiche dei monumenti

e delle commemorazioni, con lo scopo di seguire le reazioni ed i meccanismi che queste mettevano in atto nella zona del confine italo-jugoslavo.

Attraverso l'analisi di monumenti, lo studio si propone di aggiungere un segmento all'analisi della complessità della seconda metà del '900 nel Triestino. In questo modo si vuole contribuire alla comprensione delle dinamiche commemorative in aree multinazionali e di confine e porre l'accento sul ruolo cardine che gli ambiti periferici possono avere nella formazione dell'identità del centro.

Parole chiave: monumenti partigiani, commemorazioni, seconda guerra mondiale, Trieste, la politica della memoria

UVOD

Projekt o francoskih lieux de mémoire (kraji spomina ali kraji memorije),¹ ki ga je v 80-ih letih 20. stoletja vodil francoski zgodovinar Pierre Nora, je odprl pot novim raziskovalnim trendom. Študije o spominu so postale izredno popularne tudi med zgodovinarji in množica raziskav, število univerzitetnih središč in raziskovalcev, ki se s tem ukvarjajo, je postalo nepregledno.² Ta "noirizacija" zgodovinske produkcije je posledično privedla do tega, da so se mnogi strokovnjaki odločili za analizo lastnih, nacionalnih krajev spomina, kot npr. na Češkem (Hojda, Pokorný, 1996), v Italiji (Isnenghi, 1996; 1997) ali v Nemčiji (François, Schulze, 2001). Kljub kvantitativno in kvalitativno zelo relevantni produkciji pa so se tovrstne študije le redkokdaj posvetile mejnim območjem. Mnogi raziskovalci so se namreč z metodami interdisciplinarnega pristopa, ki so vključevale poleg zgodovinskih še antropološka, sociološka in druga orodja, posvetili preučevanju spominskih obeležij, komemoracijskih praks in ritualov, a le redki so svojo pozornost namenili načinu, kako se ta obeležja in povezane prakse, ki imajo izrazito funkcijo oblikovanja nacije, reproducirajo in reflektirajo v nacionalno mešanih oziroma etnično nehomogenih območjih.

Od pionirskega preučevanja ob francosko-nemški meji (Tacke, 1995) se je raziskovalni fokus, če se omejimo na evropsko celino, razširil predvsem na srednje- in vzhodnoevropski prostor (Bucur, Wingfield, 2001; Judson, 2006; Paces, 2009; Bucur, 2009; Kuljić, 2010 idr.). A ob zelo pomembnih prispevkih, ki so pripomogli k novim perspektivam historične analize omenjenih primerov, ni videti, da bi podoben trend zajel severni jadranski prostor oziroma italijansko-slovensko ali italijansko-slovensko-hrvaško stično območje. Če so se nekateri avtorji poglobljeno ukvarjali s prepletanjem identitet, nacionalnih pripadnosti in deljenih ter razdeljenih spominov, kot npr. Glenda Sluga v delu *The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border* (Sluga, 2001), Bojan Baskar v besedilu *Spomini na Kakanijo na italijansko-slovenskem obmejnem območju* (Baskar, 2002),

1 O primernosti uporabe izraza spomin ali memorija v slovenskem jeziku glej Kramberger, 2001 in Jurić Pahor, 2007.

2 Joanna Bourke je napisala, da je postal kolektivni spomin obsedenost (Bourke, 2004, 473).

Pamela Ballinger s knjigo *History in Exile* (Ballinger, 2003), Marina Cattaruzza z delom *Nazionalismi di frontiera* (Cattaruzza, 2003), Rolf Wörsdörfer s knjigo *Krisenherd Adria* (Wörsdörfer, 2004), Maura Hametz z besedilom *Making Trieste Italian* (Hametz, 2005) in Marta Verginella z *Mejo drugih* (Verginella, 2009), so politike spomina, v marsičem, ostale na obrobju znanstvenega preučevanja. Prek obravnave spominske krajine, še zlasti prek "branja" spomenikov, spominskih plošč in nagrobnikov, ki predstavljajo ne le izrazov žalovanja, a tudi popredmetenje spomina v materialni obliki in hkrati artefakte, ki ponujajo specifično interpretacijo preteklosti v sodobnosti (Luthar, Luthar, 2003, 651; prim. Winter, 1995), namerava pričujoča študija prispevati segment k razumevanju komemoracijskih dinamik v večnacionalnih družbah mejnega prostora. Kljub temu, da ne misli dokončno preučiti vseh vidikov komemoriranja in utelešanja spomina v spomenikih ter spomeniških obeležjih, si postavlja kot cilj spremljati, kako so se nekateri komemoracijski mehanizmi pojavljali in se odražali na območju današnje slovensko-italijanske meje.

Študija se osredotoči na mesto Trst in njegovo bližnjo okolico, območje, ki je bilo v 20. stoletju večkrat na presečišču lokalnih, regionalnih, nacionalnih in mednarodnih apropiacijskih procesov. Zlasti v letih po drugi svetovni vojni je t. i. tržaško vprašanje preraslo lokalne in bilateralne dimenzije italijansko-jugoslovanske (slovenske) kontrapozicije ter se umestilo na internacionalno agendo hladne vojne. Zato bo študija obravnavala obdobje od prvih povojnih mesecev, ko se je "od Szczecina na Baltiku do Trsta na Jadranu nad celino spustila železna zavesa", kot se je leta 1946 izrazil Winston Churchill, do leta 1991, ko se je italijansko-jugoslovanska meja prelevila v slovensko-italijansko. V resnici je bila meja med Italijo in Jugoslavijo železna le v prvih povojnih letih. Titov spor s Stalinom, ki je dosegel vrhunec z izključitvijo Jugoslavije iz Kominforma leta 1948, je povzročil, da je meja med Italijo in Jugoslavijo postala bolj neke vrste žaluzija, kot pa nepremostljiva ločnica med Vzhodom in Zahodom. Zlasti od razdelitve Svobodnega tržaškega ozemlja med Italijo in Jugoslavijo leta 1954 dalje so se razmere za življenje ob meji postopno izboljševale (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006). Kljub postopnemu izboljšanju odnosov so bile politike spomina na lokalni ravni še vedno zaznamovane z nasprotujočimi si interpretacijami preteklosti, ki ostajajo vir medsebojnih sporov vse do danes (prim. Miklavcic, 2008).

Študija se ne namerava neposredno ukvarjati z najbolj poznanima krajema spomina, ki zaznamujeta tržaško preteklost v sedanjem času, tj. Rižarno in bazoviško "fojbo". Primera sta znana in prav gotovo jasno govorita o kontrapoziciji spominov in izključujočih avtoreprezentacij žrtve, ki prevevata uradne državne naracije in lokalni družbeni diskurz (Sluga, 1996; Ballinger, 2004; Gauchon, 2007; Purvis, Atkinson, 2009). Prav zaradi tega želi pričujoča študija premakniti fokus na manj znane, manj jasne in bolj kompleksne ter zapletene primere, kot so partizanski spomeniki (in povezane komemoracijske prakse) na Tržaškem in opozoriti na poenostavljene dihotomijske nacionalno-ideološke razlage ter uveljaviti zavest o heterogenosti, ambivalentnosti ter kontingentnosti zgodovinskih izkušenj in procesov.

Raziskava spada v širši projekt o preučevanju spomenikov in komemoracijskih praks ob meji na primeru mesta Trst in njegove okolice od začetka 20. stoletja do danes. Glede na to, da je šele na začetku, zaključki temeljijo v glavnem na ustnih pričevanjih, ki sem jih

zbral v prejšnjih mesecih, na lokalnem časopisnem gradivu, na brošurah in priložnostnih publikacijah, ki so izšle ob priliki postavitve spomenikov, ali bolj pogosto, ob priliki okroglih obletnic postavitve le-teh. Na osnovi zbranih podatkov je bilo mogoče izluščiti dva časovna sklopa:

Obdobje od konca vojne do spora med Stalinom in Titom (1945–1948);

Obdobje od konca 60-ih let do razpada Jugoslavije (1991).

Časovni *intermezzo* je posledica spora med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, na podlagi katerega je bila slednja izključena iz Kominforma. Tržaški protifašistični milje se je razklal in dotedanje komemoracijske prakse so postale za več let, v večini primerov, neizvedljive. Šele v sredini 50-ih let 20. stoletja, po zbližanju med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, je znova prišlo do nekaterih skupnih komemorativnih obredov, a do dokončnega zbližanja je bilo treba počakati še dobro desetletje, vse do konca 60-ih let.

OBDOBJE OD KONCA VOJNE DO SPORA MED STALINOM IN TITOM (1945–1948)

V mesecih, ki so sledili vojnim spopadom na Tržaškem, so se začela postavljati prva spominska obeležja padlim v partizanskih enotah. Večino teh obeležij je bilo postavljenih v bieniju 1946–1947. Nastala so v obliki spominskih plošč z imeni padlih partizanov in bila včasih opremljena s fotografijami (večkrat pa so te dodane kasneje). Take plošče so bile ponavadi postavljene na lokalna pokopališča. Tam so bili pokopani borci, ki so padli v tistem kraju ali pa taki, ki so padli drugod in ki so jih po identifikaciji prepeljali v domači kraj in tam pokopali. Ponavadi je lokalna skupnost, ob taki priliki, organizirala mašni obred in sprevod ob častni straži do pokopališča. Nagrobni kamni so poleg imen padlih vsebovali tudi izrazite politično-ideološke simbole, kot npr. rdečo zvezdo ali srp in kladivo. Taki primeri govorijo o memorializaciji, ki naj bi šla prek tradicionalnih prostorskih, a tudi vsebinsko-konceptualnih shem, predvidenih za komemoriranje padlih, kot je lokalno pokopališče, in postala del javne sfere in tako del splošnega, kolektivnega žalovanja. Zato se po mnogih vaseh tržaške okolice, na bolj ali manj celotnem ozemlju takratnega Svobodnega tržaškega ozemlja, brez vidnih razlik med cono A, ki je bila pod anglo-ameriško kontrolo, in cono B, ki je bila pod kontrolo jugoslovanske vojaške uprave, ob pokopaliških obeležjih pojavijo tudi spomeniki. Ti so ponavadi postavljeni sredi vaških trgov ali na glavnih poteh, ki vodijo v naselja. Do tedaj so bila podeželska okolja praviloma brez spomenikov; ti so bili značilnost urbanih okolij. Izjemo predstavljajo pili s podobami svetnikov in vaških zavetnikov. Če izvzamemo mastodontske kostnice, ki jih je fašistični režim dal zgraditi na območju bitk iz prve svetovne vojne (npr. v Sredipolju), se je šele po drugi svetovni vojni "inflacija" spomeniških obeležij ali spomeniška manija (Luthar, 2011, 176) razširila na podeželje. Od takrat dalje, podobno kot trdi za Jugoslavijo Haike Karge, tudi za Tržaško velja trditev, da skoraj ni vasi, ki ne bi imela obeležja v spomin na padle v partizanih (Karge, 2009, 51). Iz druge, italijanske perspektive ta podatek potrjuje Patrizia Dogliani, ki je preučila fašistično in protifašistično materialno dediščino v Italiji in trdi, da je dežela Furlanija – Julijska krajina, skupaj z deželo Emilia-Romagna, tista regija v Italiji z največjim številom memorialov, posvečenih protifašističnemu boju (Dogliani, 2006, 266). Izjema so večja urbana središča, v glavnem

gre za mesti Trst in Gorica, kjer je bila postavitve partizanskega spomenika izven tradicionalnih komemoracijskih okolij, kot so pokopališča, zaradi političnih nasprotij sporna.³ Čeprav sta bili mesti odlikovani z zlato kolajno za vojaške zasluge v času partizanskega boja, je bilo odlikovanje namenjeno naporu, ki sta ga mesti vložili v "združitev z domovino" (Gorica) in ki je bil namenjen favoriziranju tistih strank, ki so se na bližajočih lokalnih volitvah zavemale za združitev z Italijo (Trst). Zato reprezentančno obeležje, ki bi komemoriralo padle partizane v mestih Trst in Gorica, ni bilo nikoli postavljeno. V nasprotju z dunajskimi prostori spomina, ki, v besedah Haidemarie Uhl, Dunaju dajejo vtis "city in resistance", mesta v uporu (Uhl, 2006, 574), njihova odsotnost daje Trstu in Gorici nasprotno vtis mest brez upora.

Z razliko od države postavljenih monumentalnih obeležij, kot sta bila npr. poveljna sovjetska spomeniška kompleksa v Berlinu ali na Dunaju (Michalski, 1998, 125–131), so v tržaškem primeru to bile pobude vaških skupnosti in posameznih borcev ali skupine borcev, ki so se vrnil domov po končanih bojih. Ponavadi so sestavili odbor, imenovali predsednika, ki je imel funkcijo koordinatorja, in si porazdelili dela. Vsa dela so v glavnem potekala v lastni režiji in prostovoljno. Financiranje spomenika je bilo možno z zbiranjem denarja od vrat do vrat in zbrana vsota je ponavadi služila za nakup gradbenega materiala. Ostalo delo (klesanje itd.) so opravili prostovoljci ali mojstri, ki so bili večkrat sami nekdanji partizani in hkrati člani odbora za postavitve spomenika ali njihovi simpatizerji. Zaradi omejenih finančnih sredstev so bila obeležja ponavadi sestavljena iz večjih kosov kamena ali lokalnega marmorja, na katerih, v veliki večini primerov, stojita rdeča zvezda in napis, ki spominja na padle borce. Večkrat so na spomeniku vklesana tudi imena padlih borcev in talcev ter gesla kot npr. "Slava padlim" ali "Padli za svobodo" ipd.

Partizanski spomeniki, ti novi artefakti spomina, so kombinirali laično vsebino s formo religioznih obredov: partizanski spomenik je namreč postal novi totem, nov predmet čaščenja in je ob tradicionalnem, vaški cerkvi, predstavljal novo, laično svetišče. Tako so tudi proslave za padle partizane imele sakralni značaj in jih je mogoče umestiti v tisti sistem laičnih obredov in liturgij, ki jih Emilio Gentile uvršča v pojem sakralizacija politike (Gentile, 1994). V tem kontekstu je vlogo vaškega župnika prevzel predstavnik nekdanjih borcev ali lokalni politični veljak, shodi in proslave pa so predstavljali laično verzijo verskih romanj in mašnih/cerkvenih obredov. Večkrat je prišlo do simbioze med verskim in laičnim ritualom, saj ni bila redkost videti procesijo nekdanjih partizanov v uniformah z župnikom na čelu, ki so se najprej udeležili cerkvenega obreda in nato počastili padle ob vaškem spomeniku, ne da bi se komemoracijski model pri tem spremenil.

Pomembno vlogo so imele ženske, bodisi kot udeleženke partizanskega boja in žrtve sovražnikovega nasilja bodisi kot udeleženke komemoracij, kjer je lik matere padlega partizanskega junaka imel osrednjo vlogo; podobno taki, kot jo je že imel lik matere v ikonografiji iz časa po prvi svetovni vojni. Videti je, da se ti mentalni vzorci niso spremenili, saj ni bistvene razlike med štirimi materami, ki so v črno oblečene sodelovale na proslavi bazoviškimi žrtvam leta 1947 in, kot je pisal takratni tisk, "predstavljale vse matere, katerih sinovi so padli za svobodo narodov" (Dato, 2010, 488), ter Mario Bla-

3 Za podrobnejši vpogled v goriški primer glej Širok, 2010.

Sl. 1: Ženske, ki predstavljajo matere ustreljenih bazoviških žrtev na proslavi leta 1947 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond I. tržaški proces, šk. 5, Foto, mapa Proslava leto 1947).

Fig. 1: Women representing the mothers of the shot Bazovica victims at the commemoration in 1947 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: 1st Trieste Trial, Box 5, Photo, Folder: Commemoration, year 1947).

sizza, mati tržaškega iredentista Antonia Bergamasa, povojnega nacionalističnega heroja, ki je leta 1921 v oglejski cerkvi zbrala truplo neznanega italijanskega vojaka, ki je romalo v Rim in bilo simbolično pokopano na Vittoriano pod "Oltarjem domovine" (Labita, 1990; Tobia, 2002; Klabjan, 2010). Če so v času po prvi svetovni vojni ženske imele središčno, a pasivno vlogo v komemoracijskih ritualih, je bila njihova udeležba na partizanskih komemoracijah primerna statusu, ki jo je ženska imela v medvojnem partizanskem gibanju in v novi, povojni, socialistični družbi. V njej so bile ženske enakopravna komponenta novega družbenega reda in ni bilo redkost, da so na proslavah, že od samega povojnega obdobja dalje, nastopile kot glavne govornice. Tako je npr. leta 1947, na proslavi v Boljuncu, naselju nedaleč od Trsta, v takratni coni A, v italijanščini, spregovorila tovarišica Carletta.⁴ Vsekakor, spomenikov, ki bi bili posvečeni izključno ženskim žrtvam vojne, do pred kratkim ni bilo. Šele leta 2002 je bilo na pokopališču v Dolini pri Trstu postavljeno obeležje petim mladim kurirkam iz vasi Prebeneg, ustreljenih leta 1944.

4 Primorski dnevnik, 12. 10. 1997; *Njihove žrtve so nas pripeljale na pot svobode*, 16.

Takrat so bili njihovi posmrtni ostanki iz tržaškega pokopališča pri Sv. Ani prekopani na lokalno pokopališče; ob tisti priliki je lokalno kulturno društvo J. Rapotec organiziralo komemoracijsko svečanost in postavilo spominski nagrobni kamen.⁵

Zaradi etnične sestave prebivalstva tržaške okolice, ki je bila, kljub italijanski nacionalizacijski politiki iz preteklih desetletij, še v veliki večini slovenske narodnosti, so napisi na spomenikih, če se pojavljajo, praviloma v slovenščini. Tudi imena padlih borcev, ki so bili večinoma Slovenci, so napisana v slovenski obliki, ne pa v uradni, poitalijančeni obliki. V primeru, da so bili med padlimi tudi partizani italijanske narodnosti, so bila imena napisana v originalni, italijanski obliki. V primeru, da je teh bilo več, je napis na spomeniku praviloma tudi v italijanščini. V tem smislu so imeli spomeniki transnacionalni značaj, ki se je odražal tudi ob priliki komemoracij. Ponavadi so bili komemoracijski govori v slovenščini in italijanščini, kar je bilo prej odraz političnega stanja ali oportunitizma kot potreba po dvojezičnem nastopanju; Slovansko-italijanska antifašistična unija, naslednica partizanske Osvobodilne fronte in referenčna opcija za vso lokalno levico, ki je bila vezana na slovensko in jugoslovansko komunistično partijo, je namreč, podobno kot v Jugoslaviji, zagovarjala idejo "italijansko-slovanskega bratstva" (Sluga, 2001).

Negotovo politično stanje in boj za teritorialno apropiacijo Trsta pa sta se odražala v vseh družbenih segmentih in torej tudi v komemoracijskih obredih. Vsebine partizanskih komemoracij so namreč odražale zapleteno politično realnost in udeležba na partizanskih komemoracijah je bila percepirana kot legitimacija zahtev po priključitvi Trsta k Jugoslaviji. V prvih povojnih mesecih se je uveljavila precejšnja ideološko-politična prepletenost, ko so si stali ob strani borci v jugoslovanskih partizanskih enotah, predstavniki italijanske nekomunistične *resistenze*, slovenskih nekomunističnih organizacij in zavezniške vojaške uprave ter druge komponente zmagovalnega tabora. A kaj kmalu je, kljub javnemu diskurzu o enotnosti in namenu ustvariti na protifašizmu temelječo identiteto, le poredkoma prišlo do skupnega nastopanja vseh protifašističnih komponent.

Poleg funkcije artefaktov spomina v javnem prostoru se v tem kontekstu odpira vprašanje, ali so bili povojni spomeniki partizanom mejniki etnično-politično-državne razmejitve in sredstva za markacijo prostora ter (pre)oblikovanja spominske krajine. Po prvi svetovni vojni je namreč zmagovita Italija, na etnično pisanem območju nove vzhodne meje, podobno kot na novi severni meji (Monumento alla Vittoria v Bolzanu/Bozen), postavila serijo spomenikov, kot npr. v Sredipolju ali Kobaridu, (tudi) z namenom nacionalne in ideološke markacije prostora (Dogliani, 1996; Ceccotti, 2001, 11). Michalski trdi, da sta bila že omenjena spomeniška kompleksa v Berlinu in na Dunaju namenjena glorifikaciji padlih borcev Rdeče armade, a hkrati sredstvo, prek katerega je Sovjetska zveza sporočala, da namerava vladati tistim delom Evrope (Michalski, 1998, 126). So bila tudi partizanska spomeniška obeležja postavljena z namenom nacionalne in ideološke markacije spornega ozemlja? So bila morda celo del celebrativnega sistema slavolokov, spomenic in zastav, ki je sprejel demarkacijsko komisijo, ki je marca in aprila leta 1946 obiskala deželo in bila v očeh prebivalstva tista, ki bo odločila o teritorialni per-

5 Primorski dnevnik, 13. 10. 2002; *Po 58 letih je pet junaških partizanskih kurirk našlo počitek v domači zemlji*, 3.

tinenci ozemlja? Čeprav pregledano gradivo ne omogoča dokončnega odgovora na omenjeno vprašanje, je za zdaj težko pritrditi taki hipotezi. Bodisi zaradi narave spomeniških pobud, ki so prišle "od spodaj" in niso bile v neposredni povezavi s političnimi vrhovi, bodisi zaradi časovne in prostorske razpršenosti spomeniških objektov ter neuskkljenosti komemoracijskih obredov, je odgovor negativen in kaže, da lokalni odbori niso postavili spomenikov s tem namenom, čeprav ne gre izključiti tovrstne interpretacije in njihove uporabe v kasnejšem obdobju. Postavljanje spomenikov je namreč proces, ki se v bistvu nikoli ne zaključi; kljub pretenziji po fiksni se pomen, ki ga spomenik nosi v sebi, lahko neskončno spreminja in kot tak postane sporen ter predmet apropiacij različnih družbenih skupin (Young, 1993).

O "prisvajanju spomina" in spremenljivosti ter večplastnosti pomenov jasno govorijo partizanski spomeniki po letu 1948, ko se je protifašistični tržaški milje, po sporu med Titom in Stalinom, razklal. Na lokalni ravni je bila jugoslovanska izključitev iz Kominforma še posebej boleča. Poleg protifašističnega in levičarskega gibanja ter lokalne komunistične partije je razdelila vaške skupnosti, nekdanje borce in celo družine. Če je bilo skupno proslavljanje v nekaterih primerih še možno, je bilo v novem kontekstu postavljanje spomenikov, planiranje proslav in na splošno skupno komemoriranje partizanov praviloma zelo težavno in večkrat nemogoče. Spomeniki, in politike spomina nasploh, ki so promovirali zmagovito partizansko vojno, so namreč postali osrednji elementi konstitutivnega mita socialistične Jugoslavije (Verginella, 2008, 43). Zrcalno so se tovrstne prakse uveljavile tudi onstran jugoslovanske meje, na teritoriju, ki je takrat še čakal na povojno razmejitev. Njihovo postavljanje ali sodelovanje pri proslavah je hkrati pomenilo podporo jugoslovanskim zahtevam po tistem teritoriju v duhu propagandnega povojnega slogana "kjer so naše žrtve – tam so naše meje". Kominformska razdelitev protifašističnega miljeja po letu 1948 je še dodatno prepletla komemorativne opcije v coni A STO-ja: spominska obeležja so si zdaj lastili podporniki Stalina, ki so bili večina ne samo med italijanskimi, a tudi med slovenskimi komunisti, ki so po informbirojski resoluciji zavračali Tita in Jugoslavijo; na drugi strani so jugoslovansko partizanstvo zagovarjali podporniki Tita, ki so sicer bili v manjšini, a so lahko računali na solidno organizacijsko jedro, ki je uživalo podporo s sosednje Jugoslavije; hkrati so si protifašistično izkušnjo lastili tudi protikomunistični Slovenci, ki so poudarjali primat predvojnega, nacionalnega, protifašističnega boja, a so bili v novem jugoslovanskem pantheonu nezaželeni oziroma moteči (Bajc, 2007; Kalc, 2011). Tega je simboliziral spomenik štirim slovenskim antifašistom, obsojenim na smrt zaradi protirežimskega delovanja in ustreljenim v Bazovici zraven Trsta leta 1930, ki je danes eden najpomembnejših krajev spomina slovenske manjšinske skupnosti v Italiji in hkrati emblem "razdeljene regije z razdeljeno zgodovino" (Pelikan, 2010, 466).

OBDOBJE OD KONCA 60-IH LET DO RAZPADA JUGOSLAVIJE (1991)

Leta 1954 je cona A Svobodnega tržaškega ozemlja ponovno prešla pod suverenost Italije, Jugoslavija pa je pridobila območje cone B. *De facto* je bila meja določena, čeprav je bilo treba počakati do helsinške konference leta 1975, da bi državi razmejitev rešili tudi na pravni podlagi s podpisom osimskih sporazumov istega leta. Ta čas se je v nekdanji coni A stanje med "kominformisti" in "titovci" postopoma umirilo, predvsem ko je na mednarodnem političnem prizorišču prišlo do zблиžanja med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. Nova politika med Moskvo in Beogradom je odločilno vplivala na lokalno politično ozračje, čeprav je zaradi intenzitete spora na Tržaškem do združitve na levo prišlo šele proti koncu 60-ih let. Od takrat dalje je opaziti drugi val postavitve spomenikov, zlasti, a ne izključno, v tistih krajih, kjer jih po vojni niso postavili. Organizacijski modeli komemoriranja (ustanovitev odbora ipd.) so ostali v bistvu nespremenjeni in tudi njihova izvedba, v obliki proslav ob posameznih obletnicah, je ostala v glavnem enaka. Spremenil se je estetski videz spomenikov, ki so po 25-ih in več letih od konca vojne ter postopnemu generacijskemu prehajanju spomina pridobili na imponantnosti. Bolj kot se je manjšalo število preživelih borcev in partizanov, obratno sorazmerno se je večala oblika njim posvečenih spomenikov. Novi spomeniški kompleksi so bili v bistvu manjši parki spomina, v osnovi podobni tistim, kot jih poznamo iz časa po prvi svetovni vojni. Opremljeni so bili z gredicami, umetno razsvetljava, z drogovi za razobešanje zastav in napisi, ki so bili praviloma dvojezični, v slovenščini in italijanščini. Zaradi vse večjih stroškov financiranje izključno na podlagi prostovoljnih prispevkov ni prišlo več v poštev. Poleg svojcev padlih in posameznih občanov so nove spomeniške komplekse večkrat pomagali financirati, čeprav ne izključno, Združenje borcev iz Jugoslavije oziroma Slovenije, organizacije slovenske manjšine v Italiji (zlasti levičarske, kot npr. Slovenska kulturno-gospodarska zveza) in posamezne lokalne uprave. Nacionalna združenja partizanov, bodisi italijanskih (zlasti VZPI-ANPI, ki je bila blizu Komunistični partiji Italije) bodisi slovenskih/jugoslovanskih (Zveza združenj borcev NOV Slovenije), so ponavadi sodelovala pri komemoriranju tako, da so poskrbela za govornike. Prav zaradi centralnosti govorniškega lika je včasih prišlo do trenj med lokalnimi odbori in centralnimi uradi. Glavna obtožba je bila "nerazumevanje lokalne stvarnosti", kar je ponavadi pomenilo pošiljanje neustreznih govornikov, ki bi ne bili primerni za nagovor "posebne" publike, kot je bila obmejna, tržaška publika. Govornik iz Slovenije, ki bi nespretno odpiral še nezaceljene rane med "kominformisti" in "titovci", je bil nezaželen, a tudi tak, ki bi nekritično povzegal jugoslovansko notranjo stvarnost, bi bil nezanimiv. Na drugi strani bi bil italijanski govornik, ki bi poudarjal pomen italijanske *resistenze*, ne da bi izpostavil "trpljenje", "žrtvovanje" Slovencev in Hrvatov v času fašizma in vloge slovenskega partizanskega gibanja, prav tako neprimeren; od italijanskega govornika je bilo namreč pričakovati priznanje oziroma poudarek, da je Italija v času fašizma vodila politiko kulturnega genocida nad Slovenci in Hrvati (DS, 2011).

Tovrstni spori so se nemalokrat rešili tako, da so se lokalne skupnosti, v primeru, da so osrednje organizacije vztrajale pri svojem, odrekle podpori in komemoracije speljale same oziroma s pomočjo drugih lokalnih dejavnikov, kot npr. lokalne organizacije civilne družbe, s katerimi so že tako in tako sodelovali.

V številnih primerih je bilo treba premostiti birokratske zaplete, kot je bilo v primeru postavitve spomenika padlim partizanom v Bazovici, ki večkrat niso bili sad samo počasnosti državnega administrativnega kolesja, a so izhajali iz nasprotovanja italijanskih oblasti tovrstnim spominskim pobudam (Naš spomenik, 1973). Večkrat so bile težave finančne narave, saj odbori niso uspeli zbrati zadostne vsote denarja: v primeru spomeniškega parka v Križu, postavljenega leta 1975, je odbor prosil za pomoč Zvezo združenj borcev iz Slovenije, ki je kriškemu odboru poklonila veliko petokrako bronasto zvezdo. V reliefu zvezde naj bi bilo prikazano, v namenu snovalcev načrta, "trpljenje naših ljudi in njihov boj proti narodnostnemu in socialnemu zatiranju pred vojno in med njo, s posebnim poudarkom na NOB" (Odbor, 1975, 194). Govorniki – v vlogi mesij novega nauka, so prinašali sporočilo, ki je predstavljalo temelj lokalnega protifašističnega miljeja o dvojnem pomenu protifašističnega upora: nacionalnem in socialnem. Vsi govorniki so namreč poudarjali velik, večinski, doprinos slovenskega prebivalstva v boju proti nacizmu in fašizmu na lokalni ravni, a hkrati poudarjali prepletenost z zahtevami po "pravičnejšem svetu", ki so jih delili z italijanskim delavstvom. Tako je v publikaciji, ki je nastala ob postavitvi spomenika partizanom v Nabrežini leta 1970, zapisano, da "prispevek našega slovenskega delovnega človeka je v tem pogledu vedno bil zelo znaten in pomemben. Še zlasti, ker je vedno tudi solidarno nastopal skupaj z italijanskim delavcem in je nedvomno v njem /.../ že od vsega začetka bila globoko zakoreninjena in občutena zavest o potrebi trdne, zanesljive enotnosti z vsemi, predvsem italijanskimi delovnimi ljudmi, če naj njegov boj za splošne delavske in posebne narodne pravice obrodi zaželene sadove" (Furlan, 1970, 8–10).

Iz analize priložnostnih brošur in takratnih celebrativnih govorov je mogoče ugotoviti večplastnost pomenov, ki so jih nosili v sebi in na novo razvijali partizanski spomeniki. Ti so namreč "vedno sestavni del politične govorice, ki ob pomoči konvencionalne spomeniške ikonografije na specifičen način interpretira oboje, tako smrt samo kakor tudi dogodek, ki jo je povzročil, pri tem pa oboje povezuje tako z razmerami v sedanjosti kakor tudi z ambicijami za prihodnost" (Luthar, 2011, 178). V tem smislu so mnogi govorniki, po večletnem sporu Kominforma, izpostavljali slogo in "sodelovanje vseh vaščanov raznih političnih prepričanj" pri postavitvi novih memorialov in želeli nadaljevati v tradiciji skupnih komemoracij, ki so zaznamovale poveljne proslave. Na odkritju spomenika na Proseku, kraškem naselju v tržaški občini, ki so ga postavili domačini na pobudo nekdanjih aktivistov in borcev leta 1972, so tako ob predsedniku odbora za postavitve spomenika Josipu Ferfolji spregovorili še predstavniki nekdanjih borcev, Zveze borcev Slovenije, deportirancev in političnih preganjancev, nekdanja slovenska komunistična poslanka v italijanskem parlamentu Marija Bernetič, njen poslanski kolega Albin Škerk, socialist in prvi Slovenec v tržaškem mestnem svetu Dušan Hreščak, predstavnik nekomunistične, "nacionalne" stranke Slovenska skupnost Drago Štoka, predstavnik pokrajinskega odbora Vsedržavnega združenja partizanov Italije (ANPI-VZPI) Paolo Sema in nekateri domačini. Ob celebrativnem trenutku preteklosti so torej partizanski spomeniki in povezane komemoracije imeli izrazito nacionalno in politično funkcijo združitve skupnosti v sodobnosti. V brošuri o proseškem spomeniku se namreč poudarja pomen partizanskih spomenikov na Tržaškem, ki dokazujejo "prisotnost slov-

enske narodne skupnosti v Italiji. Takih zunanjih vidnih znakov, ki bi jasno pričali o naši prisotnosti na Tržaškem, je v sklopu italijanske republike, katere ustava med drugim temelji na izročilu odporniškega gibanja, bolj malo" (Skrunitev spomenika, 1992, 7). Tako, v nasprotju z italijanskimi državnimi uradi, ki niso spoštovali pravic slovenske manjšine, so partizanski spomeniki, predvsem napisi, ki so bili na njih vklesani, delovali kot (edina) priča o prisotnosti Slovencev na teritoriju. V tem smislu njihova funkcija potrjuje pomen in vlogo jezika in jezikovnih politik, kot jih razume Madelaine Hurd, ki trdi, da jezik predstavlja zelo močan zaznamovalec etničnosti (Hurd, 2006, 19).

Ob lokalnih partizanskih združenjih in odborih so bile lokalne uprave (v primeru, da so imele večino slovenskih in levičarskih strank – komunistično in/ali socialistično stranko) večkrat nosilke načrtov za nove spomeniške objekte. To jim je dovoljeval novi italijanski zakon o regionalnih avtonomijah, ki je lokalnim upravam dovoljeval prostor-

Sl. 2: Domačini, ki s prostovoljnim delom postavljajo temelje za postavitev spomenika padlim vaščanom v Prebenegu leta 1971 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Prebeneg).

Fig. 2: Local people undertaking voluntary work to lay the foundations for the monument to their fallen fellow townsmen in Prebeneg/ Prebenico in 1971 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Prebeneg/ Prebenico).

ska planiranje (Dogliani, 2006, 267). Tako je na koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let prišlo do postavitve spomenikov, ki so jih dale postaviti lokalne uprave, v spomin svojim občanom.

Tudi ti spomeniki so lahko računali na podporo lokalnih odborov, ki so organizirali prostovoljno delo in zbirali donacije, a njihova postavitve ni bila več samo sad udarniškega dela, kot je bil primer večine povojnih spominskih obeležij, a tudi bolj organiziranih celebrativnih mehanizmov. Tak je bil primer občinskega spomeniškega parka v Dolini, posvečenega padlim občanom med drugo svetovno vojno iz leta 1975, ki na pročelju nosi napis "Slava padlim za svobodo" – "Gloria ai caduti per la libertà". Spomenik stoji nasproti novega županstva, prav tako zgrajenega v tistih letih. A spomeniški park v Dolini ni imel le komemoracijske funkcije, temveč je predstavljal "branik" proti fizični apropiaciji zemlje prek razlastitve teritorija. V obdobju 50-ih, 60-ih in 70-ih let so namreč modernizacijski procesi zajeli tržaško podeželje. Mesto, in predvsem njegova industrijska infrastruktura, se je širilo. Mnogi Slovenci so anglo-ameriško upravo in nato, po letu 1954, italijanske oblasti obtoževali, da so industrializacijo teritorija načrtno usmerjale v razlastitev zemlje, ki je bila v rokah slovenskih kmetov, z namenom, da bi zmanjšale

Sl. 3: Občinski spomeniški park v Dolini v spomin na padle v NOB (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Dolina - Občina).

Fig. 3: Municipal memorial park in Dolina/San Dorligo della Valle commemorating the victims of the National Liberation War (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Dolina/ San Dorligo della Valle - Municipality).

njihovo prisotnost na teritoriju in njihovo povezanost z njim. Ti naporji so bili usmerjeni zlasti na območje zahodno od Trsta z namenom, da bi se ustvaril "etnični koridor", ki bi etnično povezoval Trst z Italijo. Slovenci so te "politike razlaščenja" (Oblak, 1982, 46) razumevali kot nadaljevanje predvojne fašistične diskriminacijske politike (Novak, 1996, 385). Po njihovem prepričanju industrijska cona pri Žavljah in nova naselja, ki so nastajala na perifernem območju Trsta, niso bila le "naraven rezultat širjenja urbane populacije" (Hametz, 2005, 100), temveč primeri "pravih italijanskih kolonij na naši slovenski zemlji" (Štoka, 1955, 86). Ob žaveljski industrijski coni sta Tovarna Grandi motori in naftni rezervoarji družbe S.I.O.T. najbolj eklatantna primera, ki skupaj z grajenjem novih naselij, namenjenih pribežnikom iz območja cone B in Jugoslavije (t. i. *esuli*), govorijo o "novih oblikah etnične in politične bonifikacije". Čeprav bodo na tem področju potrebne dodatne študije, je znano, da so italijanske oblasti z naseljevanjem istrskih beguncev v krajih, ki so imeli etnično slovensko in politično levičarsko večino (v obeh italijanskih oblasti sta se opciji ponavadi prekrivali), preoblikovale etnični in politični karakter prostora (Volk, 2003). Lokalno prebivalstvo je verjelo, da so bile tudi razlastitve zemlje za nove tovarne storjene s podobnim ciljem (VK, 2010). Z namenom preprečitve širitve industrijskih obratov in morebitnega novega ezulskega naselja, kot se je zgodilo npr. na Krasu z naseljema Borgo S. Mauro in Borgo S. Nazario ali v bližini dolinske občine s postavitvijo novega Borgo S. Sergio, so lokalne, občinske oblasti (v kateri so večino imele celo povojno obdobje levičarske stranke z večinsko prisotnostjo Slovencev) postavile spomeniški park padlim borcem in drugim žrtvam vojne (DS, 2011). V tem smislu je spomeniški park imel funkcijo zaustavitve grajenja ezulskih naselij in industrijskih obratov, ki bi poleg dodatnega razlaščenja zemlje povzročili popoln preobrat v socialni, politični in nacionalni strukturi kraja. Skupaj z nekaterimi drugimi objekti, ki so bili zgrajeni v tistih letih, kot sta bila npr. še zadružni hlev in občinsko gledališče, poimenovano po Francetu Prešernu, je spomeniški park tvoril neke vrste obrambno, "Maginotovo" linijo proti morebitni fizični "izgubi" lastnega prostora. Zato je župan dolinske občine Edvin Švab ob odprtju gledališča, 19. 12. 1976, izpostavil, da "imamo ob teh, na prvi pogled razkošnih objektih, kot sta spomenik in gledališče, občutek, da postavljamo valobrane in svetilnike ob obali, ki jo izpodjeda razburkano morje" (Svetilnik in valobran, 1977, 23).

V primeru desničarskih uprav se je ponavadi zgodilo, da je prišlo do sporov glede postavitve spomenika. Pomemben je v tem smislu primer spomenika padlim partizanom iz Škednja, od Sv. Ane in Kolonkovca, takrat, v času vojne perifernih ali polperifernih rajonov Trsta, a v kasnejših desetletjih integralni del osrednjega urbanega prostora, kjer si je prebivalstvo, vse od povojnih let, a zlasti od leta 1971 dalje, ko je bil ustanovljen odbor za postavitve spomenika, do leta 2001 zaman prizadevalo za postavitve memoriala. Tržaška mestna uprava je spomeniku nasprotovala, ker da na istem območju že stoji spomenik, in to nacionalni spomenik koncentracijskega taborišča Rižarne. V percepciji mnogih pa je bil razlog za odklon v dejstvu, da je bila postavitve spomenika slovenskim in italijanskim partizanom v središču mesta, ki je v svoji sodobni zgodovini zanikalo ali zamolčalo prisotnost Slovencev v mestu ter jih postavljalo na obrobje urbanega prostora, neprimerna. Hkrati bi tak spomenik postavil na glavo mit povojne lokalne politične elite, ki je svojo

Sl. 4: Polaganje cvetja na spominsko obeležje pri Sv. Ani ob priliki 1. novembra 1977 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Sv. Ana).

Fig. 4: Laying of flowers at the memorial near Sv. Ana/ Sant'Anna on Remembrance Day, 1st November, 1977 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Sv. Ana / Sant'Anna).

vodilno vlogo temeljila na prikazu tržaške preteklosti kot boju "italijanske zahodne civilizacije" proti "vzhodnemu, slovanskemu/jugoslovanskemu, barbarskemu komunizmu", ki je v teh krajih dobil oznako *slavocomunisma* (Sluga, 2001, 92). Kljub delnim spremembam na lokalnem političnem prizorišču v teku 60-ih let je stališče oblasti ostalo odklonilno. Zato se je odbor odločil za samoiniciativno apropiacijo javne sfere in, podobno kot v primeru taborišča v Jesenovacu, ki ga opisuje Kargova, prevzel promocijo lastnega "prostora spomina" (Karge, 2009). Čez noč so prebivalci sami postavili kamen na kraj, ki so ga imeli za primernega, da bi združeval vse tri mestne predele in ob njem, več desetletij, ob priliki 1. novembra (na praznik vseh svetih) in 25. aprila (v Italiji državni praznik osvoboditve) prirejali spominske proslave s polaganjem cvetja in prižiganjem sveč. Udeleženci so bili svojci padlih, člani odbora, a tudi učenci lokalne (slovenske) šole in drugi občani. Šele leta 2001 je mestna politika sprejela stanje *de facto* in dovolila, da se prostor uredi in začasno obeležje zamenja s spomenikom (Lukeš, 2001, 29).

Sl. 5: Generalna konzulka Republike Slovenije Vlasta Valenčič Pelikan ob oskrunjenem partizanskem spomeniku v Bazovici, januar 1998 (Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, fond NOB - Kraji, Bazovica).

Fig. 5: Consul General of the Republic of Slovenia Vlasta Valenčič Pelikan at the desecrated Partisan monument in Bazovica / Basovizza, January 1998 (Archives of the Slovene National and Study Library in Trieste, coll.: National Liberation War – Locations, Basovizza/Bazovica).

Omenjeni spomenik je bil prav gotovo med zadnjimi primeri monumentalizacije krajine v drugem valu, ki se je večinoma zaključil v 80-ih letih prejšnjega stoletja. V tistem obdobju so stopili v ospredje drugi aspekti, vezani na prostore spomina, in sicer ikonoklastični napadi na partizanske spomenike; ti so se začeli pojavljati že v 70-ih let, a so postajali vse pogostejši predvsem od Titove smrti, maja 1980, dalje. Praksa skrunitve spomenikov in simbolnih materialnih objektov "drugega" je spremljala vse pomembnejše politične spremembe in zamenjave režimov čez celo evropsko 20. stoletje in prav gotovo ni vezana izključno na propad socialističnih sistemov (Jaworski, 2007). Na lokalni ravni se ti pojavljajo od napada na Verdijev spomenik ob italijanski vojni napovedi med prvo svetovno vojno do razbitja ali odstranjevanja habsburških spomenikov in požiga slovenskega Narodnega doma v Trstu takoj po njej; med vojno pa so slovenski antifašisti, pripadniki organizacije Borba (tisti, ki so bili kasneje ustreljeni v Bazovici) leta 1930 skušali minirati tržaški "svetilnik zmage", ki je predstavljal enega od simbolov italijanske okupacije. Razbijanje plošč in skrunitve spomenikov s fašističnimi in nacističnimi simboli ter gesli so znova postale vse pogostejše prakse v 80-ih letih in so se materializirale še posebej v trenutkih meddržavnih napetosti med Italijo in Jugoslavijo ter v primerih izostrenega lokalnega, javnega (političnega in medijskega) diskurza, ki je ponavadi spremljal komemoracijske svečanosti ali obletnice (Troha, 2005).

Zaradi neustrezne reakcije sil javnega reda (vsaj taka je bila percepcija v protifašističnem miljeju) so se na lokalni ravni snovali prostovoljni komiteji, ki so stražili spomenike. Tržaški primer ni omejen, saj so podobni družbeni mehanizmi razvidni tudi drugod po Evropi, npr. v Estoniji, na meji z Rusijo, kjer je v 90-ih letih prišlo do napadov na spomenike sovjetskim vojakom in oblik državljanske samoiniciative s strani ruskega prebivalstva za njihovo varovanje (Brüggemann, Kasekamp, 2008; Burch, Smith, 2007, 914). Ti "stražarji spomina" so bili v tržaškem primeru člani lokalnih kulturnih društev in organizacij civilne družbe ali mladinskih organizacij, ki so v nočeh pred napovedanimi komemoracijami in proslavami stražili spomeniške objekte pred morebitnimi napadi. Citat iz uvoda priložnostne publikacije ob 50-letnici postavitve spominske plošče v Padričah blizu Trsta vsebuje pomembne lastnosti, ki omogočajo razumevanje tovrstnih družbenih praks: "Vest, da so nam ničvredneži oskrunili spomenik, je bila vsakič znova kot bomba. Fašisti to očitno vedo, zato se tudi gredo takih nizkotnosti. Nam je bilo, kot da nam bi pomazali svetinjo. Ko so se fašistični napadi vrstili, oblasti pa niso posegle, so se možje odločili, da bodo ob spomeniku 'rundali'. Stražili so ga vso noč, noč za nočjo. Jaz sem svojemu očetu nekoč nesla topel čaj in že se mi je zdelo, kot da sem mala kurirka." Avtorica se zaveda svojega "nestandardnega" početja, "nenormalnosti" oziroma "časovne neuskkljenosti" svojih dejanj in zato nadaljuje: "Tako smo bili vzgojeni. Pa ni bilo pred petdesetimi leti. Bilo je sredi osemdesetih let, ko je bil Tito že mrtev, ko se je pripravljala razpad Jugoslavije in padec berlinskega zidu. Smo živeli korak za zgodovino?" se sprašuje (Padriče, 1998, 1).

Akcije proti spomenikom "jugoslovanskih" partizanov pa niso prenehale s padcem berlinskega zidu, niti z razpadom Jugoslavije. Prej obratno, saj so nove interpretacije zgodovine v 90-ih letih, nemalokrat povezane z vojno v razpadajoči Jugoslaviji, moralno legitimirale protijugoslovanske narativne prakse. Med najbolj eklatantnimi primeri je bila

zahteva nacionalistične organizacije Lega nazionale po odstranitvi dveh plošč v spomin na partizanske enote jugoslovanske vojske IX. korpusa. Vsedržavno združenje partizanov Italije (ANPI) je odgovorilo, da sta plošči nedotakljivi (ANPI-ATPF, N. 1207/95, 24 maggio 1995, 1). Odklonilnemu odgovoru je sledil teatralni napad s krampom (ob prisotnosti fotografa lokalnega časopisa Trieste oggi) s strani skupine pripadnikov neofašističnih organizacij. Čeprav so postajali napadi na partizanske spomenike v naslednjih letih postopoma manj pogosti, vse do danes niso prenehali (prim. Fikfak, 2009).

ZAKLJUČNE MISLI

Naraščajoča literatura o politikah spomina in (nacionalnih) identitetah v srednji in vzhodni Evropi strmi k prikazovanju vloge teh politik in povezanega oblikovanja kolektivnih identitet kot praks, ki naj bi bile še posebej značilnost držav srednje in vzhodne Evrope. Vsekakor, iz analize tržaškega primera pa bi težko pritrdili oceni, da gre za fenomen, vezan na t. i. tranzicijske države. Reinterpretacija preteklosti v smislu premeščanja vloge žrtve in storilca ter novega pomena komunizma, kolaboracionizma, odporniškega gibanja in patriotizma ni značilnost t. i. tranzicijskih držav iz nekdanjega sovjetskega bloka ali socialistične Jugoslavije, a predstavlja značilen družbeni pojav tudi v drugih evropskih državah. Tržaški primer kaže, da padec berlinskega zidu in padec socialističnih sistemov v srednji in vzhodni Evropi nista vplivala na redefinicije preteklosti samo v teh državah. Podobni fenomeni so namreč prisotni tudi drugod in se kažejo še zlasti v sosednjih pokrajinah, saj je politični cunami, ki ga je povzročilo sesutje "vzhodnega bloka", najbolj prizadel tista območja, ki so bila v času hladne vojne *vojna krajina* Zahoda, v prvi vrsti Italija.

V Italiji je v začetku 90-ih let 20. stoletja splavala po vodi t. i. prva republika, kar je privedlo do revizije odporniške paradigme, na kateri je temeljila povojna Italija (Mammone, 2006, 217). Država je potrebovala novo identiteto (Foot, 2009). V tem kontekstu ni naključje, da se je najpomembnejši poskus za zedinjenje italijanskega razdeljenega spomina zgodil na meji, ob nekdanjem komunističnem sosedu, v Trstu. Tu sta se srečala voditelja nove post-komunistične levice Luciano Violante in vodja desnice Gianfranco Fini marca leta 1998 in se zavzela za premostitev nacionalnih zgodovinskih travm. Pri tem poskusu oblikovanja skupnih spominskih temeljev sta novega skupnega sovražnika posredno dobila v propadlem jugoslovanskem komunizmu in njegovih nosilcih, jugoslovanskih partizanih, ki so bili od takrat dalje vedno bolj predstavljeni kot orodje v rokah "slovanskega ekspanzionizma", kot se je leta 2007 izrazil italijanski predsednik Napolitano in tako povzročil mednarodni spor, še zlasti na relaciji Rim–Zagreb (Franzetti, 2009, 324).

Tovrstni narativni okviri, ki so bili nekoč lastnost besedišča predvsem lokalnih, perifernih nacionalističnih krogov, so v zadnjem desetletju postali uradni državni diskurz. Od leta 2004 je 10. februar, na dan obletnice podpisa Pariške mirovne pogodbe, na podlagi katere je Italija "izgubila" večino svojih vzhodnih pokrajin, ki jih je bila pridobila po prvi svetovni vojni, postal "Giorno del ricordo" in državni praznik v spomin na "žrtve fojb in eksodusa". Ta nova politična orientacija se je reflektirala v spominski pokrajini in v vi-

zualnih znakov urbanih palimpsestov s poimenovanjem ulic in trgov po "mučenikih fojbi". V tem smislu je prišlo do vključitve perifernega spomina (v geografskem in ideološkem smislu) v nacionalni celebrativni panteon (Cossu, 2010, 12–14). Če v nekaterih predelih Slovenije torej velja, da ga ni kraja brez plošče, posvečene domobrancem, kot ugotavljata Oto in Breda Luthar, je mogoče ugotoviti, da se je iz Trsta razširil po celi Italiji proces komemoriranja "mučenikov fojbi in eksodusa" (Pirjevec, 2009, 225–226).

Iz tega izhaja, da je razumevanje politik spomina in komemoracijskih praks, ki sem jih skušal analizirati na podlagi partizanskih spomenikov na Tržaškem, lahko parcialno in nepopolno, če nanje gledamo iz nacionalnocentrične perspektive. Upoštevajoč apel Davida Lavena in Timothyja Baycrofta, ki na podlagi primerjalne študije Trsta in francoske Flamske ponujata nove poglede na relaciji središče/periferija, je mogoče trditi, da so lokalni akterji (bodisi odbori za postavitev partizanskih spomenikov bodisi pobudniki dneva spomina na "fojbe in eksodus") dejansko večkrat delovali neodvisno in včasih celo v nasprotju ali vsaj ne v soglasju s središčem, kar ruši predstavo o periferiji kot pasivno sprejemajočem subjektu odločitev, ki jih vsiljuje središče (Laven, Baycroft, 2008). Tako se je pokazalo, da meja zabrisuje linearne ideološke razlike in "izumlja" specifične ideološke "mutante" v korist nacionalni osnovi. V primeru Trsta in nekdanje jugoslovansko-italijanske meje pa je analiza lokalnih (transnacionalnih) mikroprimerov še dodatno pokazala neustreznost posplošenih in poenostavljenih dihotomijskih vizij o dveh ločenih in hermetično neprepustnih Evropah, o "Vzhodu" in "Zahodu", kar odpira nove poglede, ki gredo preko izključno lokalnih dimenzij.

ZAHVALA

Avtor se zahvaljuje pričevalcem in vsem tistim, ki so mu pomagali pri pridobivanju dragocenih podatkov in dopolnjevanju raziskave.

"THE PARTISAN REGION": PARTISAN MEMORIALS AND COMMEMORATION OF PARTISANS IN THE TRIESTE REGION

Borut KLABJAN

University of Primorska, Science and Research Centre,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

SUMMARY

In recent decades, studies of memory have become extremely widespread and the proliferation of research, the number of university centres and researchers, has become hard to keep track of. However, despite the quantitative and qualitative relevance of this production, these studies rarely focused on border areas. Since the pioneering studies of the Franco-German border, this significant gap has been filled in the last decade by experts, who concentrated their interest in Central and Eastern Europe. This is probably the reason that the growing literature on commemorative practices in Central and Eastern Europe tend to present the role of politics of memory and issues of collective identity especially challenging in post-1989 Central and Eastern European States. Therefore, this study is concentrated on the "border between East and West", mainly on the city of Trieste/Trst. The main targets of analysis are the partisan monuments (and related commemorative practices) in the area. The paper is divided in two time frames: 1) in the period after the war (1945–1948) and 2) in the period from the 1960s to the collapse of Yugoslavia. The gap between the two periods is the consequence of the Tito-Stalin split, which was especially painful for the local antifascist milieu. If a joint celebration was in some cases still possible, the new context made the erection of monuments, planning of ceremonies and any common commemoration of partisans in general very difficult and often impossible.

The analysis of partisan monuments in Trieste/Trst shows that the fall of the Berlin Wall and the collapse of the Soviet bloc and socialist countries in Central and Eastern Europe did not merely influence a redefinition of the past in these countries, but went much further. This was especially true in areas that represented some type of Military frontier of the West during the Cold War, i.e. in Italy, especially in its eastern borderland.

Key words: Partisan memorials, commemorations, WWII, Trieste, policies of memory

VIRI IN LITERATURA

- ANPI-ATPF** – Associazione nazionale partigiani d'Italia / Vsedržavno združenje partizanov Italije (ANPI). Arhiv tržaške pokrajinske federacije (ATPF).
- ANŠK-NOB** – Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu (ANŠK), Odsek za zgodovino in narodopisje, fond Spomeniki NOB na Tržaškem in Goriškem.
- DS (2011)**: Ustno pričevanje. Zapis pri avtorju.
- Lukeš, N. (2001)**: Il comitato per il monumento / Odbor za postavitve spomenika. V: Volk, S. (ur.): Monumento ai caduti nella guerra di liberazione di Servola, S. Anna e Coloncovez / Spomenik padlim v NOB iz Škednja, Sv. Ane in Kolonkovca. Trieste/Trst, Comune/Občina, 29–34.
- Naš spomenik (1973)**: Naš spomenik. V: Koren, J. (ur.): Bazovica v boju. Bazovica, Odbora za postavitve spomenika padlim v NOB, 46–48.
- Oblak, M. (1982)**: Razlastitve in prodaja slovenske zemlje na Tržaškem po drugi svetovni vojni. Jadranski koledar, 45–47.
- Odbor (1975)**: Delo odbora za postavitve spomenika. V: Košuta, M. (ur.): Križani v boju za svobodo. Križ pri Trstu/S. Croce di Trieste, Odbor za postavitve spomenika padlim v boju proti nacifašizmu v Križu, 194–196.
- Primorski dnevnik**. Trst, Primorski dnevnik, 1945–.
- Skrunitev spomenika (1992)**: Skrunitev spomenika padlim na Proseku 1992. V: 20 let spomenika padlim v N.O.B. na Proseku. Trst, VZPI-ANPI Prosek, 7–8.
- Svetilnik in valobran (1977)**: Svetilnik in valobran / Il nuovo teatro comunale. V: Naša občina / Il nostro comune. Enkratna številka biltena dolinske občine v pričakovanju registracije. Dolina, januar 1977. Trst, ZTT, 2, 22–24.
- Štoka, S. (1955)**: Razlaščanje slovenske zemlje. Jadranski koledar, 84–87.
- VK (2010)**: Ustno pričevanje. Zapis pri avtorju.
- Bajc, G. (2007)**: 'Plačanci – agenti / špijoni zahoda'. Primer retorike povojnih jugoslovanskih oblasti glede pomena in vloge TIGR-a in ocene britanskih obveščevalnih služb. Acta Histriae, 15, 1, 261–276.
- Ballinger, P. (2003)**: History in Exile. Memory and identity at the borders of the Balkans. Princeton, Princeton University Press.
- Ballinger, P. (2004)**: Exhumed histories: Trieste and the politics of (exclusive) victimhood. Journal of Southern Europe and the Balkans, 6, 2, 145–159.
- Baskar, B. (2002)**: Spomini na Kakanijo na italijansko-slovenskem obmejnem območju. V: Baskar, B.: Dvoumni Mediteran. Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodnojadranskem območju. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče RS, 71–95.

- Bourke, J. (2004):** Introduction 'Remembering' War. *Journal of Contemporary History*, 39, 4, 473–485.
- Brüggemann, K., Kasekamp, A. (2008):** The Politics of History and the "War of Monuments" in Estonia. *Nationalities Papers*, 36, 3, 425–448.
- Bucur, M. (2009):** Heroes and Victims. *Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington - Indianapolis, Indiana University Press.
- Bucur, M., Wingfield, N. (2001):** Staging the past. The politics of commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the present. West Lafayette, Purdue University Press.
- Cattaruzza, M. (2003):** Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale. Soveria Mannelli, Rubbettino.
- Ceccotti, F. (2001):** Grande guerra e memoria locale. V: Ceccotti, F. (ur.): "Un esilio che non ha pari", 1914–1918. Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'Isontino e dell'Istria. Gorizia, LEG, 11–23.
- Cossu, A. (2010):** Memory, symbolic conflict and changes in the national calendar in the Italian Second Republic. *Modern Italy*, 15, 1, 3–19.
- Dato, G. (2010):** Le celebrazioni per gli eroi di Bazovica (1945–1948): alcuni risultati di una ricerca in corso. *Acta Histriae* 18, 3, 471–498.
- Dogliani, P. (1996):** Redipuglia. V: Isnenghi, M. (ur.): I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. Roma - Bari, Laterza, 375–389.
- Dogliani, P. (2006):** I monumenti e le lapidi come fonti. V: Pavone, C. (ur.): Storia d'Italia nel secolo ventesimo. Strumenti e fonti. Vol. II. Ministero per i beni e le attività culturali, Dipartimento per i beni archivistici e librari, Direzione generale per gli archivi. Roma, 261–275.
- Fikfak, J. (2009):** Simboli in ritualne prakse spora in sožitja. Nekateri italijansko-slovenski diskurzi. *Studia ethnologica Croatica*, 21, 355–387.
- Foot, J. (2009):** Fratture d'Italia. Milano, Rizzoli.
- François, E., Schulze, H. (2001):** Deutsche Erinnerungsorte. München, Beck.
- Franzinetti, G. (2009):** Le riscoperte delle "foibe". V: Pirjevec, J.: Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi, 319–332.
- Furlan, D. (1970):** Občina Devin – Nabrežina v boju proti nacifašizmu / Il comune di Duino – Aurisina nella lotta contro il nazifascismo. Trst / Trieste.
- Gauchon, C. (2007):** Frontière Italo-Slovène et Province de Trieste: Lecture d'un paysage monumental et mémoriel. *Géographie et cultures*, 63, 43–66.
- Gentile, E. (1994):** Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista. Roma - Bari, Laterza.
- Hametz, M. (2005):** Making Trieste Italian 1918–1954. Woodbridge, Boydell Press.
- Hojda, Z., Pokorný, J. (1996):** Pomníky a zapomníky. Praha, Paseka.

- Hurd, M. (2006):** Introduction. V: Hurd, M. (ur.): *Borderland Identities: Territory and Belonging in Central, North and East Europe*. Eslöv, Gondolin, 11–27.
- Isnenghi, M. (ur.) (1996):** *I luoghi della memoria. Vol. I. Simboli e miti dell'Italia unita*. Roma - Bari, Laterza.
- Isnenghi, M. (ur.) (1997):** *I luoghi della memoria. Vol. II–III*. Roma - Bari, Laterza.
- Jaworski, R. (2007):** *Denkmalstreit und Denkmalsturz im östlichen Europa – Eine Problemskizze*. V: Jaworski, R., Stachel, P. (ur.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Berlin, Frank & Timme, 175–190.
- Judson, M. P. (2006):** *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge - London, Oxford University Press.
- Jurić Pahor, M. (2007):** *Memorija in/ali spomin? Raziskovalni trendi in pojmovne zagate*. *Razprave in gradivo*, 53–54, 204–228.
- Kalc, A. (2011):** *Introduzione*. V: Žerjal, D., Kalc, A.: *Il dovere della memoria. Una testimonianza sull'antifascismo sloveno nella Venezia Giulia*. Gradisca d'Isonzo – Gorizia, Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale "Leopoldo Gasparini" - Fondazione/Sklad Dorče Sardoč.
- Karge, H. (2009):** *Mediated remembrance. Local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia*. *European Review of History* 16, 1, 49–62.
- Klabjan, B. (2010):** *Nation and Commemoration in the Adriatic. The Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a multinational area: the case of the former Austrian Littoral*. *Acta Histriae*, 18, 3, 399–424.
- Kramberger, T. (2001):** *Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije*. V: Halbwachs, M.: *Kolektivni spomin*. Ljubljana, Studia humanitatis, 211–258.
- Kuljić, T. (2010):** *Umkäpfte Vergangenheiten. Die Kultur der Erinnerung im postjugoslawischen Raum*. Bonn, Bpb.
- Labita, V. (1990):** *Il Milite Ignoto. Dalle trincee all'Altare della patria*. V: Bertelli, S., Grottanelli, C. (ur.): *Gli occhi di Alessandro. Potere sovrano e sacralità da Alessandro Magno a Ceaușescu*. Firenze, Ponte alle grazie, 120–153.
- Laven, D., Baycroft, T. (2008):** *Border Regions and Identity*. *European Review of History*, 15, 3, 255–275.
- Luthar, O. (2011):** *"Dokler nas smrt ne loči": Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni*. V: Petrović, T.: *Politike reprezentacije v jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*. Ljubljana, Založba ZRC, 173–199.
- Luthar, O., Luthar, B. (2003):** *Kolonizacija spomina. Politika in tekstualnost domobraskih spomenikov po letu 1991*. V: Luthar, O., Perovšek, J. (ur.): *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana, ZRC SAZU, 647–663.

- Mammone, A. (2006):** A Daily Revision of the Past: Fascism, Anti-Fascism, and Memory in Contemporary Italy. *Modern Italy*, 11, 2, 211–226.
- Michalski, S. (1998):** Public monuments. *Art in political bondage 1870–1997*. London, Reaktion books.
- Miklavcic, A. (2008):** Slogans and graffiti: Postmemory among youth in the Italo-Slovenian borderland. *American Ethnologist*, 35, 3, 440–453.
- Novak, B. (1996):** Trieste 1941–1954. *La lotta politica, etnica e ideologica*. Milano, Mursia.
- Paces, C. (2009):** Prague Panoramas. *National Memory and Sacred Space in the Twentieth Century*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press.
- Pelikan, E. (2010):** Komemorativne prakse slovenskih emigrantov iz Julijske krajine v Dravski banovini. *Acta Histriae*, 18, 3, 453–470.
- Pirjevec, J. (2009):** Foibe. *Una storia d'Italia*. Torino, Einaudi.
- Pirjevec, J., Klabjan, B., Bajc, G. (2006):** Osimska meja. *Jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitve leta 1975*. Koper, Založba Annales.
- Purvis, M., Atkinson, D. (2009):** Performing wartime memories: ceremony as contest at the Risiera di San Sabba death camp, Trieste. *Social & Cultural Geography*, 10, 3, 337–356.
- Sluga, G. (1996):** The Risiera di San Sabba: Fascism, anti-Fascism and Italian nationalism. *Journal of Modern Italian Studies*, 1, 3, 401–412.
- Sluga, G. (2001):** The problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border. *Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth-Century Europe*. Albany, State University of New York press.
- Širok, K. (2010):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. *Acta Histriae*, 18, 1–2, 337–358.
- Tacke, C. (1995):** Denkmal im sozialen Raum. *Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 1995.
- Tobia, B. (2002):** Dal Milite ignoto al nazionalismo monumentale fascista (1921–1940). V: Barberis, W. (ur.): *Storia d'Italia. Annali*, 18. Guerra e pace. Torino, Einaudi, 591–642.
- Troha, N. (2005):** Slovenci v Italiji 1954–1990. V: Borak, N. et al. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1226–1245.
- Uhl, H. (2006):** Landscapes of Commemoration: Historical Memory and Monument Culture in Austria (1945–2000). V: Borejsza, J. W., Ziemer, K. (ur.): *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century*. New York - Oxford, Berghahn Books, 569–585.
- Verginella, M. (2008):** La Slovenia tra memorie ritrovate a storie sottratte. V: Crainz, G., Pupo, R., Salvatici, S. (ur.): *Naufraghi della pace. Il 1945, i profughi e le memorie divise d'Europa*. Roma, Donzelli editore, 43–57.

- Verginella, M. (2009):** Meja drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin. Ljubljana, Modrijan.
- Volk, S. (2001):** Monumento ai Caduti nella Guerra di Liberazione di Servola, S. Anna e Coloncovez / Spomenik padlim v NOB iz Škednja, Sv. Ane in Kolonkovca. Trieste / Trst.
- Volk, S. (2003):** Istra v Trstu. Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem, 1945–1966. Koper - Trst, Annales - Narodna in študijska knjižnica.
- Winter, J. (1995):** Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wörsdörfer, R. (2004):** Krisenherd Adria, 1915–1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Paderborn, Ferdinand Schöningh.
- Young, J. E. (1993):** The texture of memory. Holocaust memorials and meaning. New Haven - London, Yale University Press, 1–15.